

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

ISSN ۷۷۸۶-۲۹۸۰

زمان چاپ: ۱۴۰۲/۱۱/۲۰

شماره مجوز مجله: ۸۰۴۰۰

بررسی نقش برنامه های درسی در رشد خلاقیت دانش آموزان دوره ابتدایی

فرشته جلیلی بسحاق^۱، زهرا جودکی^۲، مائده زندی^۳، سیده سعیده رادمند^۴، نسرين موحدی نیا^۵

چکیده:

هدف از اجرای این پژوهش بررسی نقش برنامه های درسی در رشد خلاقیت دانش آموزان بود. با توجه به اهمیت خلاقیت در تعلیم و تربیت، مطالعه حاضر وضعیت فعلی و دیدگاه های آینده برنامه درسی مورد نظر در نظام آموزشی ایران را بررسی کرد. ما اسناد مستقیم و غیرمستقیم در رابطه با خلاقیت را بررسی کردیم. روش مطالعه شامل تحلیل محتوا بود. محتوای برنامه های درسی از طریق جمع آوری نمونه جامع (کتب درسی) مورد استفاده قرار گرفت. برای شناسایی اسناد بالادستی، از استادان دانشگاه و کارشناسان تحقیقاتی با تجربه وزارت آموزش و پرورش، به دنبال نظرات کارشناسان بودیم. نتایج بررسی دقیق محتوای درسی نشان داد که برنامه های درسی درصد اندکی به موضوع خلاقیت پرداخته اند. پیشنهاد می شود که برنامه های درسی نیاز به تجدید نظر دارد تا سطوح بالاتری از خلاقیت را برای دستیابی به اهداف برنامه درسی شامل شوند.

کلیدواژه ها: برنامه های درسی، خلاقیت، دانش آموزان، مدارس

---

^۱ کارشناس آموزش ابتدایی از دانشگاه فرهنگیان

^۲ کارشناس آموزش ابتدایی از دانشگاه فرهنگیان

^۳ کارشناس آموزش ابتدایی از دانشگاه فرهنگیان

^۴ کارشناس حقوق

^۵ کارشناس آموزش ابتدایی از دانشگاه فرهنگیان

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

ISSN ۷۷۸۶-۲۹۸۰

مقدمه

خلاقیت، از موضوعات جالب توجه و قابل بحث در حیطه های گوناگون علمی به ویژه علوم تربیتی و روان شناسی بوده است. خلاقیت در دوره های مختلف تاریخ به عنوان قدرت اساسی ذهن بشر، از اهداف اصلی مدارس و مراکز آموزشی بوده است. در دنیای امروزی، تغییرات و تحولات بسیار چشمگیری در حوزه های فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی حاصل شده است و این تغییرات چشمگیر، مشکلات جدیدی را به وجود آورده است و به تبع آن، انتظارات تازه ای برای مدارس و نظام های آموزش و پرورش جهانی در پی داشته است.

توسعه سریع فناوری اطلاعات و ارتباطات در زمینه های مختلف، تراکم دانش، گسترش علم ارتباطات و ظهور انواع ابزار پردازش اطلاعات، ساختار اقتصادی جوامع را از اتکا به منابع اولیه باز داشته است و تربیت نیروی انسانی متخصص و دسترسی به اطلاعات و کاربرد وسیع یافته های علمی را در عرصه عمل جایگزین آن کرده است (گنجی، شریفی و میرهاشمی، ۲۰۱۱). در عصر حاضر، دانشجویان برای رویارویی با تحولات شگفت انگیز هزاره سوم میلادی باید مهارت های تفکر انتقادی و خلاق خود را به منظور تصمیم گیری مناسب و حل مسائل پیچیده جامعه بهبود بخشند (اوکون، ۲۰۰۶).

خلاقیت یکی از اصطلاحاتی است که ارائه تعریف از آن بسیار مشکل است و نوعی عدم قطعیت در تعریف آن وجود داشته و توافقی جامع در مورد یک تعریف یا اندازه گیری از خلاقیت وجود ندارد (فیورنهام، بختیار، ۲۰۰۸). از نظر آمابیل خلاقیت برجسته ترین ویژگی انسانی است که نقش ویژه ای در پیشرفت های بشری داشته است. خلاقیت توانایی خلق ایده ها یا مصنوعات است که جدید، شگفت انگیز و ارزشمند هستند (دورین و کوین، ۲۰۰۹). سانتروک^۸ (۲۰۱۳) خلاقیت و آفرینندگی را «توانایی اندیشیدن در باره امور به راه های تازه و غیر معمول و رسیدن به راه حل های منحصر به فرد برای مسائل» می داند. رابرت گانیه خلاقیت و آفرینندگی را نوعی حل مسئله می داند (سیف، ۱۳۹۲). در چند دهه اخیر، نظام های آموزشی به منظور ارتقاء توانایی های شناختی و به ویژه خلاقیت، تلاش زیادی کرده اند. متغیر بودن و حجم زیاد علوم موجب این واقعیت انکارناپذیر شده که اگر هدف تعلیم و تربیت اکتساب و به خاطر سپاری دانش باشد، فراگیران با احساس واماندگی در برابر هجوم اطلاعات نمی توانند در توسعه دانش و پیشبرد فرایند نوآوری کوشا باشند. متخصصان معتقدند یکی از اهداف آموزش باید تربیت نسل خلاق و نوآور باشد (پاشاشریفی، مهری نژاد، ۱۳۸۴)؛ چرا که نظام آموزشی به عنوان بازتابی از فرهنگ جامعه، نیازها و آرزوها و ماهیت دانش موجود در یک جامعه معین محسوب می شود (ناکپودیا؛ ۲۰۱۰). توجه به خلاقیت از قدمتی تاریخی برخوردار بوده و برخی آن را به کتابهای مقدس نسبت داده که قدرت آن در بشر از طریق خویشاوندی و یک رابطه داوطلبانه و خصوصی با خداوند ایجاد و اثبات می شود (اشترنبرگ، کافمن؛ ۲۰۱۱). طرح علمی موضوع خلاقیت حتی تا قرن هفدهم با بروز نظرات فیلسوفانی مانند هابز و لاک مغفول بود (اشنبرنر؛ ۲۰۰۸). مرور موضوع

⁶ -Furnham.A & Bachtiar

⁷ - Dorin &Kevin

⁸ - Santrock

⁹ Nakpodia

¹ Koufman, & Sternberg, 0

¹ Aschenbrenner 1

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

ISSN ۷۷۸۶-۲۹۸۰

توجه به خلاقیت نشان می‌دهد که در اواخر قرن بیستم علاقه ای قوی نسبت به آموزش خلاقیت به وجود آمد. در سال های اخیر تحقیق درباره خلاقیت از توجه بر اصول کلی در خصوص منشا خلاقیت و ویژگی های افراد خلاق، به تمرکز بر حوزه های حرفه ای و نقش محیط اجتماعی و فرهنگی تغییر یافته است. این رویکرد در آثار افرادی مانند گاردنر^۱ (۱۹۹۳)، سیکزنتمی هالی^۲ (۱۹۹۶) و یه^۳ (۲۰۰۰) به چشم می خورد (چنگ پینگ چانگ^۴، ۲۰۱۳). مطابق با سند تحول بنیادین نظام تعلیم و تربیت رسمی عمومی، تقویت نگاه تخصصی زیر بنایی و اولویت بخشی به آموزش دوره ابتدایی در تامین و تخصیص منابع در کنار پرورش و آموزش فراگیرانی خلاق و کار آفرین از جمله اهداف و راهبردهای کلان در سند تحول بنیادین است. همچنین بهره گیری از الگویی پیشرفته و بومی برای تربیت نسلی نو آور، مولد و کارآفرین مورد توجه اسناد فرادست بوده است (سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، ۱۳۹۰). در سند برنامه درسی ملی نیز به ویژگی‌هایی مانند کسب رویکردهای نوآورانه، آینده‌پژوهانه، واقع‌بینانه، متناسب با فطرت الهی انسان اشاره شده است (برنامه درسی ملی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۱). بر اساس آنچه که در مطالعات نظری و پژوهش های انجام شده قبلی گذشت، سوالات اصلی پژوهش معطوف بر این موارد است: سوال یک (معطوف بر رویکرد کمی) : میزان توجه هریک از اسناد فرادست نظام آموزش و پرورش به پرورش خلاقیت چگونه است؟ و سوال دوم (معطوف بر رویکرد کیفی) آیا میان میزان توجه اسناد مورد بررسی به پرورش خلاقیت؛ همسویی وجود دارد؟

تعاریف و ویژگی های خلاقیت:

ولفلک^۵ (۲۰۱۲) همسوی با گانیه عنوان می دارد که توانایی خلاقیت مانند توانایی حل مسئله؛ بر دانش و اطلاعات فرد در زمینه ای که به آفرینش دست می‌زند وابسته است. او می‌گوید «داشتن یک مخزن غنی دانش در یک زمینه اساس خلاقیت در آن زمینه است». یکی از ویژگی های مهم خلاقیت، تازگی نتایج تفکر خلاق است. راه حل‌های آفریننده و خلاق راه حل‌هایی نو هستند که دیگران قبلا به آن دست نیافته اند. ویژگی بدیع و مفید بودن خلاقیت، به عنوان یکی از ویژگی‌های اصلی خلاقیت مورد پذیرش قرار گرفته است (زرنکا و زیمورا^۶، ۲۰۰۸). به زعم پیازه خلاقیت توانایی جدا از بقیه توانایی‌ها و پدیده‌ای ذاتی و موروثی نیست. به عقیده وی هر عملی که بشر در راستای ساختن دانش خود انجام می‌دهد، عملی خلاق است (بیابانگرد، ۱۳۹۲). از نظر اگن و کاوچاک^۷

(۲۰۱۲) «خلاقیت یعنی توانایی تشخیص یا تدارک راه حل‌های اصیل و متنوع برای مسائل» از منظر روان شناسی نیز در خصوص خلاقیت دیدگاه‌های مهمی مطرح است که دیدگاه های رفتاری و شناختی از این جمله است. خلاقیت در رویکرد رفتاری یک الگوی رفتاری - شناختی است که ابتدا ناآگاهانه است و سپس در متن یک محرک ترکیب می‌شود. اسکینر معتقد است که خلاقیت از

1 Gardne	2
1 Csikzentmihalyi	3
1 Yeh	4
1 Cheng-ping chang	5
1 - Wolflk.	6
1 - Czernecka,. & Szymura.	7
1 - Eggen,. & Kauchak,	8

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

ISSN ۷۷۸۶-۲۹۸۰

تجدید سازمان فیزیکی که برای فرد ناآگاهانه است، منتج می‌شود و به همین علت است که تولیدات خلاق در این نظریه خود به خودی است و شرطی شدن عامل به عنوان یک محرک، به فرد این فشار را وارد می‌سازد تا برای یافتن راه حل موفقیت اقدام به رفتار خلاقانه کند. اگر افراد، تولیدات خلاقانه یک فرد را تشویق کنند، فرد شرطی شدن عامل را تجربه کرده است (پروار، ۱۳۸۵). در دیدگاه شناختی اعتقاد بر این است که خلاقیت آموزش پذیر است و افراد خلاق از عوامل اجتماعی و محیطی پیرامون خود تاثیر می‌پذیرند. پژوهشهای مطرح در این رویکرد در دو گروه انجام یافته است: اول گروهی که شیوه‌های پرورش خلاقیت را بررسی کرده‌اند و دوم گروهی که عوامل پرورش دهنده را شناسایی کرده و معتقدند توانمندی و استعدادهاى کودک از عوامل اجتماعی تأثیر گذار از جمله مدرسه و والدین، متأثر است (نیمیک و ریان، ۲۰۰۹؛ لینچ، ۲۰۰۹؛ ریو و هالوسیک، ۲۰۰۹). خلاقیت به عنوان یکی از مهم‌ترین کارکردهای نظام آموزشی غالباً مورد نظر و توجه قرار داشته است؛ چرا که برجسته‌ترین ویژگی انسان است و نقش ویژه‌ای در پیشرفت‌های بشری داشته است (آمابیل، ۲۰۰۶). این در حالی است که نظام فعلی آموزش و پرورش کشور ما در عمل هنوز تمرکز در برنامه درسی، محتوا محوری کتاب درسی، معلم محوری روش‌های تدریس و زمان بندی و ارزیابی دروس با تأکید بر جنبه‌های شناختی را القا می‌کند.

پژوهش‌های انجام شده در زمینه خلاقیت

به زعم صادقی مال امیری و رئیسی (۱۳۸۹) محیط و نظام آموزشی فعلی، می‌باید در تلاش برای اصلاح این مسیر باشد؛ چرا که عدم درک و شناخت صحیح مدیران از عوامل موثر بر پرورش خلاقیت، موجب عدم تصمیم‌گیری درست و به موقع بوده و فرصت‌ها و امکان توسعه آموزش خلاقیت را از بین برده و مانع نهادینه شدن خلاقیت می‌گردد. بروغنی (۱۳۹۰) وجود میزهای ردیفی و پشت سر هم در کلاس درس، القای تحت کنترل بودن دانش‌آموزان و فرایند یادگیری را توسط معلم، عدم توجه به حس ایمنی، فقدان خود مختاری و ابتکار برای بروز استعداد و عدم تناسب زمان اختصاص داده شده به دروس همسو با نیازهای دانش‌آموزان را برای بروز خلاقیت؛ در زمره ویژگی‌های چنین نظام مدرسه‌ای تلقی نموده است. تحقیقاتی نیز در خصوص مولفه‌های خلاقیت در کتابهای درسی انجام شده که گزارش آنها حکایت از عدم توجه مؤلفین به پرورش خلاقیت در دانش‌آموزان دارد (مرزوقی، اناری نژاد، ۱۳۸۷). ملکی (۱۳۸۹) در پژوهشی با عنوان نقد و ارزیابی مبانی برنامه درسی جمهوری اسلامی ایران بر اساس شاخص فطرت به موضوع گرایش به ابداع و خلاقیت پرداخت و مدعی شد که چون برنامه درسی، مبنای زیر ساختهای فکری و عملی برنامه است باید متقن و صریح باشد، این در حالی است که این برنامه تنها به صورت کلی دلالت بر مواردی مانند گرایش فطری به خلاقیت و ابداع داشته و به صورت دقیق به این موضوع نپرداخته است. سجادیه (۱۳۹۲) نیز در بررسی مبانی طرح آموزشی فلسفه برای کودکان از منظر نظریه اسلامی عمق این نظریه را محوریتی برای اسناد فرادست و مبتنی بر فلسفه تعلیم و تربیت رسمی با رویکرد اسلامی دانسته و از

---

1 - Niemiec. & Ryan,	9
2 - Lynch,	0
2 - Reeve, & Halusic	1
2 - Amabil,	2

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

ISSN ۷۷۸۶-۲۹۸۰

جمله اهداف این طرح، بهبود قدرت استدلال و پرورش خلاقیت را مطرح نموده و تجویزهایی را در بخش های محتوا، روش تدریس و یادگیری، ارزشیابی و گروه بندی در برنامه درسی و با هدف توسعه ی خلاقیت ارائه می نماید. در همین راستا ضرغامی، سجادیه، قائدی (۱۳۹۱) نیز در پژوهشی با عنوان «باز اندیشی مفهوم تفکر همچون بستر فرهنگی تحول در نظام آموزش»، پرورش تفکر در فراگیران رابعت روپارویی با مسئله از جنبه های چندگانه و گوناگون، پرورش خلاقیت و فراهم کردن شرایط و موقعیتهایی برای تحلیل و داوری در مسایل دانسته و پیشنهاد می کنند از چنین فرصت هایی به عنوان بنیادی های اصلی برای تحول در نظام آموزشی برنامه ریزی و طراحی شود.

مراحل خلاقیت از نظر والاس

والاس برای خلاقیت چهار مرحله مطرح می کند که عبارتند از:

الف) آماده سازی: در این مرحله همه ی جوانب مسأله مورد توجه قرار می گیرند، مسأله مزبور شناسایی و حقایق مربوط درباره ی آن جمع آوری می شوند.

ب) دوره نهفتگی: در این مرحله نوعی فرآیند ذهنی درونی وجود دارد که اطلاعات تازه را با اطلاعات گذشته مرتبط می سازد. نوعی سازماندهی مجدد اطلاعات، انجام می پذیرد بدون آن که فرد مستقیماً از آن آگاه باشد.

ج) در این مرحله ایده های فرخنده ظاهر می شود؛ ایده ای که آن را دیده آهان نیز نامیده اند. در این زمان، فرد خلاق ایده ها یا راه حل مسأله را به طور ناگهانی درمی یابد.

د) ثبات: در این مرحله ایده ای که در مراحل قبل رخ نموده بود، مورد ارزیابی قرار می گیرد تا اعتبار یا عدم اعتبار آن معلوم شود. اگرچه معمولاً این مراحل پایدار می شوند، اما این بدان معنا، نیست که باید به طور تغییرناپذیری در یک توالی زمانی معینی روی دهند.

انواع برنامه درسی

برنامه درسی از جهت انواع و سطوح آن دارای تقسیماتی است که برنامه درسی رسمی (صریح)، برنامه درسی پنهان (ضمنی) و برنامه درسی پوچ یکی از آن ها است (آیزنر، ۲۰۰۱). برنامه درسی رسمی یا صریح برنامه ای است که حاوی هدفها، محتوا و روشهای آشکار و منتشر شده مورد حمایت نظام آموزشی است (مهر محمدی، ۱۳۸۸). به زعم پوزنر پنج نوع برنامه درسی وجود دارد

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

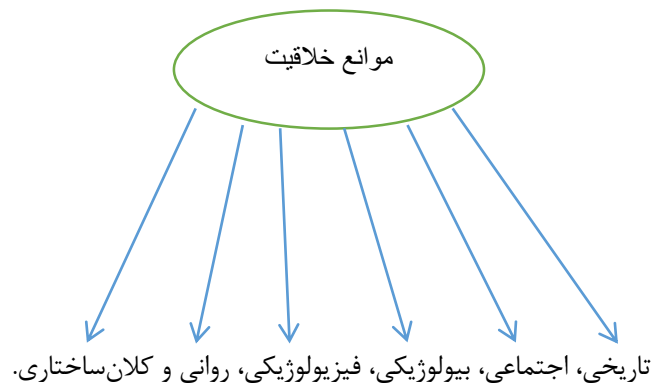
ISSN ۷۷۸۶-۲۹۸۰

که برنامه درسی رسمی به عنوان برنامه درسی مکتوب یا مستندی است که فهرست هدفها، چارت هاو راهنمای برنامه درسی به دقت در آن تعریف شده وهدف از تهیه این برنامه، فراهم سازی مبنایی برای برنامه ریزی طرح درس، ارزشیابی و کمک به نظارت بر کار مدیران و معلمان است. به زعم وی برنامه درسی اجرایی یا عملیاتی، پنهان و پوچ از انواع دیگر برنامه درسی است (فتیحی واجارگاه، ۱۳۹۳). کلاین نیز برنامه درسی رسمی را برنامه ای می داندکه محدود به نهادها و سازمانهای رسمی، دخیل و درگیر مستقیم در آموزش و پرورش است.

عواملی که مانع خلاقیت می شوند

«گیلفورد» در این باره ویژگی های زیر را نام برده است که عبارتند از: سلطه گری، منفی بافی، مقاومت، ترس، عیب جویی، انتقاد از دیگران، سازشکاری، تسلیم در برابر قدرت کمرویی. از موانع دیگر که بر سر راه خلاقیت دانش آموزان قرار دارند، عبارتند از: ۱- عدم اعتماد به نفس ۲- تمایل به هم رنگی ۳- عکس العمل منفی ۴- حذف خیالبافی ۵- پیش داوری ها ۶- ترس از انحراف وسیعی در همنوایی با اجتماع ۷- ارزش ها و هنجارهای فرهنگی (ژنگ، ۲۰۰۵).

دوریس جی (۱۹۹۳) معتقد است عمده موانعی که برای بروز خلاقیتها در انسان مطرح است به صورت زیر ذکر می شود:

شکل شماره ۱: موانع بروز خلاقیت در انسان

ویژگی های تعلیم و تربیت پویا و خلاق:

تعلیم و تربیت پویا و خلاق براین فرض استوار است که سازگاری مناسب با دنیای متحول و پیچیده کنونی از طریق تفکر و اندیشه منطقی، پویایی و نوآوری امکان پذیر است و هدف اصلی تعلیم و تربیت باید اصالت دادن به کسب اطلاعات مفید، درک عمیق مفاهیم و اصول، توانایی در قضاوت، درک روابط علت و معلولی و در یک کلام مجهز کردن یادگیرنده به اندیشه خلاق می باشد (پیاز، ۱۹۹۰).

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

ISSN ۷۷۸۶-۲۹۸۰

جهان علمی و اجتماعی ما، پر از مسائلی است که برای حل آنها نیاز به روش‌های جدید داریم. با توجه به وضعیتی که در جهان پیچیده و پرشتاب به وجود آمده است و با پیدایش نیازهای مادی و معنوی جدید، تجدیدنظر در روش‌های تربیتی و نظام تعلیم و تربیت، ضرورتی حیاتی پیدا کرده است. پژوهش‌های متعدد نشان داده است که خلاقیت در انسان به معنای پویایی، ابداع، نوآوری، ابتکار و بازسازی مجدد در تمام ابعاد با شدت و ضعف «بالقوه» و «پرورش-پذیر» وجود دارد. بنابراین یک نظام تربیتی که پرورش خلاقیت را یکی از اهداف خود قرار داده است، باید از روش‌هایی استفاده کند که باعث پرورش خلاقیت گردند:

الف) روش‌های پویا و ایستا: پژوهش‌گران، جامعه‌شناسان و کارشناسان تعلیم و تربیت، روش‌های تربیتی «پویا» را (در مقابل روش‌های «ایستا») در پرورش خلاقیت، عاملی بسیار اساسی و مهم می‌دانند. در روش‌های تربیتی پویا، نظام تربیتی در پی رشد دائمی فرد و جامعه است در حالی که در نظام تربیتی «ایستا» هدف، حفظ فرد و جامعه، آن‌چنانکه هستند، می‌باشد. در یک نظام آموزش و پرورش پویا، هدف، کشف پرورش استعدادها، به‌ویژه استعدادهای خلاق انسان است. چنین نظامی متعهد است که شرایطی را فراهم سازد تا فرد و جامعه از سلامت و کارایی بیشتری برخوردار شوند. این در حالی است که یک نظام تربیتی «ایستا» به دنبال این است که استعدادهای افراد را در قالب‌های موجود شکل دهد. پژوهش‌ها نشان داده‌اند که افراد پرورش‌دهنده‌ی پویایی و خلاقیت، در برقراری ارتباط و آموزش از روش‌های خاصی استفاده می‌کنند. این افراد غالباً «ارتباطی پویا و خلاق» با یادگیرندگان برقرار می‌سازند بدین نحو که:

- ۱ - کنجکاوی را به صورت‌های مختلف در آنها تقویت و پایدار می‌کنند.
- ۲ - آنها را از راه‌های مختلف به پیدا کردن راه‌حل‌های جدید تشویق می‌کنند.
- ۳ - «پیش‌قدمی» و «خودجوشی» را در آنها تقویت و تثبیت می‌کنند.
- ۴ - اعتماد به نفس و احترام به خود را در آنها تقویت و تثبیت می‌کنند.
- ۵ - استقلال و آزادی لازم را برای انجام فعالیت‌های منطقی و تجربی در اختیارشان می‌گذارند (شهرآرای، ۱۳۸۹).

اهداف پژوهش:

- ۱) بررسی نقش برنامه‌های درسی ایران در رشد خلاقیت دانش‌آموزان دوره ابتدایی
- ۲) تعیین ویژگی‌های برنامه‌های مناسب جهت بالابردن خلاقیت دانش‌آموزان دوره ابتدایی
- ۳) تعیین پیشنهادهایی برای افزایش خلاقیت دانش‌آموزان دوره ابتدایی

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

ISSN ۷۷۸۶-۲۹۸۰

روش پژوهش

روش این پژوهش، تلفیقی از دو نوع مطالعه ی تحلیل محتوا و مطالعه ی مقایسه ای است. رویه ی غالب تلفیق در این مطالعه را می توان از نوع رویه های متوالی دانست. به زعم کرسول (۱۳۹۱) در رویه های متوالی؛ پژوهشگر تلاش دارد تا یافته های یک شیوه پژوهشی را در کنار یافته شیوه ای دیگر قرار داده و آن را بسط دهد. براین اساس و با توجه به اهداف پژوهش، ابتدا با شیوه تحلیل محتوا به بررسی میزان توجه اسناد فرادست (مورد بررسی) از حیث موضوعات معطوف به پرورش خلاقیت پرداخته شد و سپس با شیوه مطالعه مقایسه ای به همسویی و رابطه اسناد با یکدیگر توجه شد. با عنایت به فرایند مطالعه و تلفیق دو رویکرد متوالی کمی و کیفی، ابتدا قسمت کمی مورد گزارش واقع شده و سپس به فرایند کیفی مطالعه پرداخته شده است.

یافته ها

بررسی اسناد فرادست در قالب اسناد تحول بنیادین آموزش و پرورش و برنامه درسی ملی جمهوری اسلام ایران و سند برنامه راهبردی معاونت آموزش ابتدایی نشان دهنده مضامین گزاره های مورد توجه به مقوله خلاقیت و پرورش آن برای مخاطبان یادگیری در دوره ابتدایی در تمامی اسناد است. جداول (۱) تا (۴) نشان دهنده میزان توجه به این ویژگی در هریک از اسناد راهبردی نظام تعلیم و تربیت رسمی و عمومی کشور است.

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

ISSN ۷۷۸۶-۲۹۸۰

جدول (۱): موارد مستخرج از سند تحول بنیادین آموزش و پرورش رسمی و عمومی کشور و میزان توجه مستقیم و غیرمستقیم این سند به پرورش خلاقیت (منبع: سند تحول بنیادین آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۰).

وزارت آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران

سند فرادست	نشانی	شرح
سند تحول بنیادین آموزش و پرورش	فصل پنجم / هدفهای کلان / هدف شماره یک	تربیت انسانی مومن، خلاق و کار آفرین.
	فصل ششم / راهبردهای کلان / راهبرد ششم	گسترش و تعمیق فرهنگ پژوهش، خلاقیت و نوآوری در نظام تعلیم و تربیت رسمی و عمومی.
	فصل هفتم / هدفهای عملیاتی / هدف یک قسمت هفتم	پرورش تربیت یافتگانی که با بهره گیری از قدرت تخیل، توانمندیهای لازم در خلق آثار فرهنگی و هنری را به دست آورند.
	فصل هفتم / هدفهای عملیاتی / هدف یک / راهکار یک قسمت ج	بهره مندی فزونتر از روشهای فعال و خلاق و تعالی بخش.
	فصل هفتم / هدفهای عملیاتی / هدف یک / راهکار هفتم	ایجاد سازوکار لازم برای پرسشگری، خلاقیت و نوآوری و کار آفرینی.
	فصل هفتم / هدفهای عملیاتی / هدف پنج / راهکار سه	ایجاد سازو کار لازم برای جذب و نگهداشت دانش آموزان استعدادهای برتر .
	فصل هفتم / هدفهای عملیاتی / هدف هفده / راهکار سوم	حاکمیت روش های فعال، گروهی و خلاق در فرایند یاددهی و یادگیری برون مدرسه به ویژه در آموزش های مکمل و فوق برنامه.
	فصل هفتم / هدفهای عملیاتی / هدف بیست و یک / راهکار پنج و یک	استقرار نظام خلاقیت و نوآوری در آموزش و پرورش در راستای تربیت جامع و حمایت مادی و معنوی از دانش آموزان خلاق و نوآور و کار آفرین.
	فصل هفتم / هدفهای عملیاتی / هدف بیست و سه / راهکار سوم و چهارم	حمایت مادی و معنوی از طرح های موفق و نوآوری های بومی / حمایت مادی و معنوی از کرسی های نظریه پردازی و فراهم آوردن زمینه کاربست یافته های جدید و نوآوری در مدارس.

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

ISSN ۷۷۸۶-۲۹۸۰

جدول شماره (۲) : موارد مستخرج از سند برنامه درسی ملی و میزان توجه مستقیم و غیرمستقیم این سند به پرورش خلاقیت (منبع: برنامه درسی ملی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۹۱). وزارت آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران)

شرح	نشانی	سند فرادست
چشم انداز نظام تعلیم و تربیت رسمی و عمومی در افق ۱۴۰۴ با بهره گیری از الگویی پیشرفته؛ زمینه نسلی موحد، مومن و خلاق را فراهم سازد.	بند دوم/ چشم انداز	برنامه درسی ملی جمهوری اسلامی ایران
برنامه های درسی باید به نقش فعال یادگیرنده توجه نماید و زمینه توسعه روحیه پرسشگری، خلاقیت را فراهم سازد.	بند سوم / اصول ناظر / اعتبار نقش یادگیرنده	
یادگیری حاصل تعامل خلاق، هدفمند یادگیرنده با محیط های متنوع یادگیری است.	بند چهارم/ رویکردها/ رویکرد چهارم	
در فرایند فعالیتهای یادگیری و تولید اثر هنری، با ایجاد شرایط حل مساله، پرورش قوه خیال، خلاقیت فراهم شود.	بند هشتم/حوزه های تربیت و یادگیری/ فرهنگ و هنر	
یادگیرنده باید با فرایندهای ریاضی نظیر حل مساله، تفکر تجسمی و تفکر خلاق آشنا شده و مهارت یابد.	بند هشتم / حوزه های تربیت و یادگیری / ریاضیات	
زمینه سازی جهت اجرای فرایندهای علمی و روش علم آموزی، مهارتهای فرایندی و مهارتهای پیچیده تفکر که به پرورش انسانهایی خلاق مدد می رساند.	بندهشتم/حوزه های تربیت و یادگیری / علوم تجربی	
با بهره مندی فزونتر از روشهای فعال، خلاق و باسازماندهی نوآورانه و خلاق زمینه ساختن علم را فراهم نماید.	بند نهم /اصول حاکم بر انتخاب راهبردهای یادگیری / اصل ششم	
با تاکید بر کار گروهی و روش حل مساله، زمینه شکوفایی یادگیرنده را فراهم کند.	بند دهم / اصول حاکم بر ارزشیابی/اصل نهم	

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

ISSN ۷۷۸۶-۲۹۸۰

جدول شماره (۳): راهنمای میزان توجه مستقیم و غیر مستقیم به مقوله پرورش خلاقیت در اسناد فرادست

ارزیابی	میزان توجه	
خیلی زیاد	۰ / ۸۰ تا ۰ / ۱۰۰	میزان توجه به مقوله پرورش خلاقیت در اسناد فرادست
زیاد	۰ / ۶۰ تا ۰ / ۸۰	
متوسط	۰ / ۴۰ تا ۰ / ۶۰	
کم	۰ / ۲۰ تا ۰ / ۴۰	
خیلی کم	صفر تا ۰ / ۲۰	

جدول شماره (۴): میزان توجه مستقیم و غیر مستقیم به مقوله پرورش خلاقیت در اسناد فرادست نظام جمهوری

اسلامی ایران (منبع: سند برنامه راهبردی معاونت آموزش ابتدایی)

ارزیابی	میزان توجه	سند فرادست
خیلی کم	۰ / ۱۵	سند تحول بنیادین آموزش و پرورش
خیلی کم	۰ / ۰۶	سند برنامه درسی ملی
خیلی کم	۰ / ۱۵	سند برنامه راهبردی معاونت آموزش ابتدایی

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

ISSN ۷۷۸۶-۲۹۸۰

بحث و نتیجه گیری

اساس رسالت تربیت بر پرورش تمامی استعدادهای بالقوه آدمی استوار است و باید که در نظام های آموزشی تمامی استعدادهای مورد توجه قرار گیرند. آموزش و پرورش خلاقیت در مخاطبان و تربیت دانش آموختگانی خلاق و نو آور، مورد تاکید همه رویکردهای برنامه درسی و درزمره اهداف تمامی نظام های آموزش و پرورش رسمی است. اهداف و تقسیم بندی اهداف به لحاظ بازه های زمانی (دراز مدت، میان مدت، کوتاه مدت) در برنامه های آموزشی امری مسلم و بدیهی است، چراکه هر کدام از این اهداف به مثابه چراغ راهی در فرایند تدوین، طراحی و اجرای برنامه است. اهداف غایی و درازمدت یک برنامه آموزشی به معنی کمال مطلوب می باشد که در نظام آموزشی ما دسترسی فراگیران به مراتبی از حیات طیبه است. هدف تعیین و توجه به هدفهای مقطعی - مرحله ای و میان مدت، توجه به اقتضائات سنی و شرایط رشد فراگیران در هر برهه سنی است. توجه نظریه پردازان رشد عاطفی و روانی - اجتماعی مانند اریکسون به پرورش خلاقیت و رویکرد نظریه پردازان شناختی مانند پیاژه که کودک دبستانی را در مرحله سنی هفت تا یازده سالگی دارای تفکر منطقی بیشتر، انعطاف پذیرتر و منظم تر از گذشته می دانند؛ این دوره سنی (۷ تا ۱۱ سالگی) را حائز توجه و عنایت خاص بیشتر از حیث پرورش ابعاد شناختی و خلاقیت قرار می دهد؛ چنانچه پیاژه، عنوان می دارد که کودکان دبستانی بر خلاف اوان ورود به دوره کودکی، آمادگی دارند تا مسایل را به صورتی منطقی حل کنند.

واکاوی اسناد فرادست نظامهای رسمی آموزش و پرورش در کشورهای پیشرفته و یا در حال توسعه که به موازات مطالعه حاضر انجام، نشان داد که در کشورهایی مانند آمریکا، کانادا، انگلستان، آلمان و هندوستان، توجه اسناد فرادست و برنامه درسی به مراتب بیش از این توجه در ایران است؛ چنانچه در برنامه رسمی منتشر شده توسط وزارت آموزش و پرورش آمریکا (۲۰۱۴) وجود نظام آموزشی غیرمتمرکز این امکان را فراهم می آورد که با توجه به سیاستهای کلی و تدوین قوانین بصورت ایالتی یا محلی، ساختار برنامه درسی قابلیت بروز خلاقیت در فراگیر را فراهم نموده و برای مثال دروس از منابع متنوع و استاندارد برخوردار بوده که هر یادگیرنده بتواند آن را در مقایسه با شرایط و استعدادهای خویش برگزیند. در بررسی اسناد برنامه درسی کانادا نیز مشاهده شد که برنامه درسی سراسری (ملی) واحدی وجود نداشته و نظام آموزشی دارای استقلال محلی و استانی است. در برنامه درسی ایالت آلبرتا، برنامه درسی دوره ابتدایی دارای یک برنامه عمومی و مورد توافق است؛ لیکن تدوین موضوعات و اهداف برنامه درسی تا حدود زیادی با همکاری معلمان، والدین و کارشناسان موضوعی صورت پذیرفته که باعث نوآوری و خلاقیت بر پایه نیازهای محلی و مقتضیات منطقه ای می شود. چنین مشابهت هایی در اسناد برنامه درسی آلمان (۲۰۱۲) و انگلستان (۲۰۱۳) نیز مشاهده می شود. در اسناد فرادست برنامه درسی ابتدایی هندوستان نیز که دارای مشابهت های فرهنگی بیشتری با قلمرو مورد بررسی (ایران) است؛ مشاهده شد که در چارچوب برنامه درسی ملی (۲۰۰۵) اهداف و فرایند یادگیری، متضمن پاسخ گویی در موقعیتهای جدید و به صورتی منعطف هستند که توسعه بخش پرورش خلاقیت هستند. در این اسناد، اهداف موضوعاتی درسی مانند هنر و ادبیات معطوف به ایجاد فرصتهای لازم برای افزایش ظرفیت و بیان خلاقیت در فراگیران بوده، یادگیری به شیوه کودک محور و ارزیابی بر بررسی کیفی، مشاهدات معلم و آزمون های نوشتاری استوار است. در نظام جمهوری اسلامی ایران، میزان توجه اسناد فرادست نظام آموزش و پرورش رسمی به عنوان برنامه درسی قصد شده دلالت بر توجه اندک به موضوع پرورش خلاقیت در مقایسه با کشورهای پیشرفته در آموزش و پرورش دارد.

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

ISSN ۷۷۸۶-۲۹۸۰

این توجه در سند تحول بنیادین (۱۵/۰)، برنامه درسی ملی جمهوری اسلامی ایران با (۶/۰) و در سند برنامه راهبردی معاونت آموزش ابتدایی (۱۵/۰) کل گزاره های موجود است. توجه به اسناد فرادست از این جهت که براساس تعاریف مورد قبول در دانش برنامه درسی به عنوان برنامه درسی رسمی (قصد شده) در نظام تعلیم و تربیت تلقی شده و مبنای کار نظام آموزشی قرار می گیرند حائز اهمیت است. اجرای برنامه درسی جریانی پویاست که باید در سایه برنامه درسی قصد شده تکوین یافته و اجرا شود.

در فرایند تقسیم بندی سطوح برنامه های درسی انواع مختلفی از برنامه ها وجود دارند که برنامه درسی قصد شده، اجرا شده و کسب شده از آن جمله می باشند. در این میان برنامه درسی قصد شده که تحت عنوان برنامه درسی نوشتاری یا رسمی نیز نامیده می شود؛ به آرمان ها، هدف ها، محتوا و روشهای یاددهی - یادگیری و شیوه ارزشیابی پیشرفت یادگیری در یک برنامه درسی اشاره دارد. این برنامه توسط کارشناسان و برنامه ریزان تهیه و تولید شده و در سطح ملی یا نظام آموزشی تجویز می شود. این جامعیت در برنامه درسی قصد شده باعث شده که این نوع برنامه درسی در مقایسه با دیگر انواع برنامه ها از اهمیت و جایگاهی رفیع تر برخوردار باشد. بر این اساس است که معطوف نمودن توجه دست اندرکاران تهیه و تدوین برنامه درسی قصد شده به خصوص در نظام های دارای ساختار متمرکز از اهمیتی مضاعف برخوردار می شود. در طراحی برنامه درسی است که می توان با انتخاب رویکرد مناسب شیوه طراحی؛ اهداف و غایت های متنوع را در قالبی در هم تنیده و به شیوه هایی مارپیچی و یا ماتریسی و مبتنی بر پرورش و توسعه خلاقیت و شناسایی و هدایت استعداد های بالقوه تجلی بخشید. در واقع از طریق رویکردهای غیر تکنیکی است که ذهنیت، شخصی بودن، ذوقی بودن و اکتشافی بودن در یادگیری مورد تاکید قرار گرفته و علائق و گرایشات فراگیر به عنوان محوری جهت دهنده در نظر گرفته می شود. این در حالی است که طراحی برنامه درسی در نظام آموزشی متمرکز ایران، به شیوه خطی نزدیکتر بوده و لازم است تا با هدف ارتقاء توجه به امر پرورش و آموزش خلاقیت، در طراحی برنامه درسی به گونه ای عمل کرد تا همه عناصر برنامه حول محور تقویت مولفه پرورش خلاقیت قرار گیرد. البته در این مسیر، نقش معلم به عنوان مولفه ی اثر گذار بر دیگر مولفه های برنامه درسی نباید مورد غفلت قرار گیرد؛ چراکه وجود یک معلم خلاق از پیش شرطهای اساسی در موفقیت یک برنامه درسی است. در همین راستا لازم است که در اسناد فرادست موجود به باز تنظیم اصول حاکم بر برنامه درسی، ارتقای سطح شایستگی های حرفه ای، باز مهندسی سیاستهای ارتقا شیوه های جذب و تربیت و نگاه داشت، با تاکید بر نقش اسوه ای و تربیتی معلم در قالب ارتقا کیفیت آموزشی و تربیتی مراکز تربیت معلم (دانشگاه فرهنگیان) بیش از وضعیت کنونی توجه و پرداخته شود.

توجه بیشتر به مقوله آموزش و پرورش خلاقیت با تاکید بر دوره حساس ابتدایی، انجام نشستهای تخصصی و گردهمایی های علمی با حضور سیاستگذاران و هدفگذاران کلان آموزش و پرورش در سطح ملی، تغییر نوآورانه در نوع نگاه فعالتر به مقوله ی خلاقیت مبتنی بر توجه به مشارکت فعال یادگیرنده، کاربرد شیوه های بدیل تدریس، ایجاد و امکان تنوع در تهیه و ارائه محتوای دروس، به کارگیری شیوه های متعدد در ارزیابی از یافته ها و ارزشیابی هر فرد با خودش، تفویض اختیار در تهیه بخشی از محتوای دروس، آزادسازی بیشتر زمان یادگیری برای آزادی عمل یادگیرنده ها، امکان ایجاد تنوع در محیط یادگیری و تغییر در چیدمان کلاسی برای تمامی سطوح تحصیلی و به خصوص دوره ابتدایی؛ از مواردی هستند که برای کیفیت بیشتر و توانمند سازی کودکان در زمینه نوآوری و پرورش خلاقیت پیشنهاد می شوند.

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

ISSN ۷۷۸۶-۲۹۸۰

منابع

- آقازاده، احمد (۱۳۹۲). آموزش و پرورش تطبیقی. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
- باردن، لورنس (۱۳۷۵). تحلیل محتوا. ترجمه ملیحه آشتیانی و محمد یمینی دوزی سرخابی. انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.
- بررسی نقش برنامه های درسی در رشد خلاقیت دانش آموزان دوره ابتدایی، وحید رشیدی
- برنامه درسی ملی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۹۱). وزارت آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران.
- بروغنی، الهه (۱۳۹۰). بررسی آثار پنهان مولفه‌های برنامه درسی بر عواطف دانش آموزان مقطع ابتدایی. پایان نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه فردوسی مشهد، دانشکده علوم تربیتی و روانشناسی.
- بیابانگرد، اسماعیل و نعمتی، اسماعیل (۱۳۹۲). روان شناسی تربیتی. تهران: رشد.
- پاشا شریفی، حسن و مهری‌نژاد، ابولقاسم (۱۳۸۴). بررسی اثر بخشی تدریس به شیوه حل مساله و ارزشیابی بر اساس شاخص‌های پژوهشگرانه در بررسی روحیه پژوهشگری، فصلنامه نوآوری آموزشی، (۱۴) ۹ - ۳۷
- پروار، حمید رضا (۱۳۸۵). بررسی مولفه‌های خلاقیت و جامعه‌پذیری و تأملی بر پارادوکس‌بینی این دو مفهوم در فرایند تعلیم و تربیت، پایان نامه دوره کارشناسی ارشد. دانشگاه شیراز، دانشکده علوم تربیتی و روان شناسی .
- دلاور، علی (۱۳۹۲). روش تحقیق در روان شناسی و علوم تربیتی. تهران: ویرایش.
- ساروخانی، محمدباقر (۱۳۸۶) روش های تحقیق در علوم اجتماعی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی .
- سجادیه، نرگس (۱۳۹۲). طرحی نظری برای پرورش تفکر در دیدگاه اسلامی عمل با نگاه به برنامه فلسفه برای کودکان، فصلنامه مطالعات معارف اسلامی و علوم تربیتی، (۱) ۶۴-۴۱.
- سند برنامه راهبردی معاونت آموزش ابتدایی (۱۳۹۲). وزارت آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران.
- سند تحول بنیادین آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران. (۱۳۹۰). وزارت آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران.
- سیف، علی اکبر (۱۳۹۲) روانشناسی پرورشی نوین. تهران: دوران.
- صادقی مال امیری، منصور و رئیسی، محبت (۱۳۸۹). ارائه مدل مفهومی برای سنجش خلاقیت. دو ماهنامه توسعه انسانی پلیس ۹ (۳۰)، ۹۷-۱۱۲.
- ضرغامی، سعید؛ سجادیه، نرگس و قائدی، یحیی (۱۳۹۱). بازاندیشی مفهومی پرورش تفکر همچون بستر فرهنگی تحول نظام آموزشی بر بنیاد نظریه انسان به منزله عامل، راهبرد فرهنگ، (۱۷ و ۱۸) ، ۱۲۳-۱۵۱.
- فتحی و اجارگاه، کوروش (۱۳۹۳). اصول و مفاهیم اساسی برنامه ریزی درسی. تهران: علم استادان.
- کرسول ج.د (۱۳۹۱) طرح پژوهش (رویکرد کمی و کیفی و شیوه ترکیبی) . ترجمه حسن دانایی فرد و علی صالحی . تهران: مهربان نشر.
- کریپندورف، ک (۱۳۹۳) تحلیل محتوا: مبانی روش شناسی . ترجمه هوشنگ ناییبی. چاپ چهارم، تهران: نشر نی .

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

ISSN ۲۹۸۰-۷۷۸۶

- محمدپور، احمد (۱۳۸۹) فرا روش (بنیان های فلسفی و عملی روش تحقیق ترکیبی در علوم اجتماعی و رفتاری) . تهران : انتشارات جامعه شناسان .
- مرادی پیانی، شهناز (۱۳۹۲). نقد کلی کتاب تفکر و پژوهش پایه ششم ابتدایی، چهارمین همایش ملی انجمن فلسفه تعلیم و تربیت ایران، دانشگاه فردوسی مشهد.
- مرزوقی، رحمت الله و اناری نژاد، عباس (۱۳۸۷). کاربرد فناوری اطلاعات و ارتباطات در آموزش ضمن خدمت معلمان ابتدایی، همایش نو آوری در برنامه درسی دوره ابتدایی، ۱۶ و ۱۷ اسفند. شیراز.
- ملکی، حسن (۱۳۸۹). نقد و ارزیابی برنامه درسی ملی جمهوری اسلامی ایران بر اساس شاخص های فطرت، فصلنامه مطالعات برنامه درسی ایران، (۱۸) .
- مهرمحمدی، محمود (۱۳۸۸). برنامه درسی: نظرگاهها، چشم اندازها و رویکردها. چاپ اول، مشهد: به نشر .
- هولستی، ال. آر (۱۳۹۱). تحلیل محتوا در علوم اجتماعی و انسانی. ترجمه نادر سالارزاده امیری. چاپ دوم تهران: دانشگاه علامه طباطبایی.

- Amabil, T. M. (2006). *How to Kill Creativity*. Harvard Business Review , 76 (5) : 76-87.
- Aschenbrener, A. (2008). *Analysis of Creative and Effective teaching behaviors of university instruction*. UN published dissertation university of Missouri.
- Cheng –pingchang (2013). *Relationship between playfulness and Creativity among students Gifted in Mathematics*. Creative Education. Vol14 no 2.
- Czernecka, K. & Szymura, B. (2008). *Alexithymia –imagination- creativity, Personality and individual differences*. 45 (6) 445-450
- Dorin, A. & Kevin, K. B. (2009). *Improbable creativity*. Dagstuhl Seminar Proceeding Computational Creativity. An Interdisciplinary Approach
- Eggen, P. & Kauchak, D. (2012). *Educational psychology: windows on classroom* (8th, ed) prentice-hall. (Lincoln, NE, U.S.A)
- Eisner, E.W. (2001). *The Educational Imagination* (3rd edition). Merrill Prentice hall
- Furnham, A. & Bachtiar, V. (2008). *Personality and intelligence as predictors of Creativity*. Personality and Individual Difference 45(7) 613- 617
- Ganji H, Sharifi H, Mirhashemi M. The Effect of Brain Storm in Increasing the Students' Creativity. Educational Journal. 2011 Feb 21;21(1):89-112. [In Persian]
- Lynch, M. F., Guardia, J. G. & Ryan, R. M. (2009). *On being yourself in different culture: Ideal and actual self-concept. Autonomy support and well-being in China, Russia, and the United State*. Journal of Positive Psychology, 4 (4): 290-304.
- Nakpodia, E. D. (2010). *Culture and curriculum development in Nigerian schools*. African Journal of History and Culture; 2(1), pp:001-009.

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

ISSN ۷۷۸۶-۲۹۸۰

- Niemiec, C. P. & Ryan, R. M. (2009). *Autonomy Competence, and Relatedness in the Classroom: Applying Self –Determination Theory to Educational Practice*” Theory and Research in Education, 7 (2): 133-144
- Ocon R. International Conference on Engineering Education; 2006; London. Teaching Creative Thinking to Engineering and Technology Students; University of London; 2006. P. 166-188.
- Reeve, J. & Halusic, M. (2009). “*How K-12 Teachers Can Put Self– Determination Theory Principles into Practice*. Theory and Research in Education, 7 (2): 145-154.
- Santrock, J. W. (2013). *Educational psychology* (2nd ed). New York. McGraw Hill
- Sternberg, R., Kufman, J. & Grigorenko, L. (2010). *Applied intelligence*. Cambridge university press, New York.
- Wolfk, A. E. (2012). *Educational & Psychology* (9nd. ed). Boston: Allyn and Bacon